

SAVIMONĖS FORMOS LIETUVOS DOKUMENTINĖJE LITERATŪROJE

Elena Baliutyė

Lietuvių literatūros ir tautosakos instituto
Šiuolaikinės literatūros skyriaus vyresnioji mokslo darbuotoja

Naujasis dokumentinės literatūros statusas

Dokumentinės literatūros žanrus: autobiografiją, dienoraštį, memuarus, laiškus, užrašus, paprastai apibrėžia opozicija tai literatūrai, kuri yra pagrįsta menine išmone. Taigi autobiografika (taip bendrai galima pavadinti visus minėtus žanrus) pagal šią skirtį būtų nefikcinė, t. y. patirtinė, literatūra. Anksčiau skirtis „fikcinė – nefikcinė“ literatūra reiškė ir „meninė – nemeningė“. Šiuo metu tokia skirtis yra praradusi aktualumą, ir dokumentika tampa visuotinai literatūra pripažįstamu žanru. Riba tarp grožinės literatūros ir dokumentikos ėmė nykti gerokai anksčiau: šiuos procesus iš esmės jau fiksavo ir įteisino dažnai cituojamas Jurijaus Lotmano teiginys, kad grožinė literatūra laikytinas bet koks žodinis tekstas, tam tikros kultūros terpėje įstengiantis atlikti estetinę funkciją¹. Ši sąlyga reiškia, kad modernizme meninio teksto statusą išimties tvarka galėjo įgyti tik dokumentinių žanrų vienetai; ryškiausias tokios išimties pavyzdys – Balio Sruogos atsiminimai apie Stutthofio koncentracijos

stovyklą *Dievų miškas*. Dabartinėje kultūros situacijoje bet koks žodinis tekstas gali būti laikomas literatūra be jokių išankstinių estetinės vertės sąlygų. Estetinės funkcijos svarbą postmoderniajame mene bei šiuolaikinėje literatūros teorijose papildė socialinė, komunikacinė, informacinė ir kitokios funkcijos. Patys rašytojai ir anksčiau neabejojo dokumentikos žanrų literatūriškumu, formos sąlygiškumais. Net ir dienoraščiuose, kur naratyvo yra mažiausia, kur tarsi nereikia specialiai rūpintis stiliumi, nes tekstas skirtas tarsi tik pačiam rašančiajam, meninės formos ir skaitytojo pėdsakai akivaizdūs. „Šį dienoraštį turėčiau laikyti priemone užimti tam tikrą padėtį jūsų atžvilgiu, – siekti, kad jūs mane suvoktumėt, ir siekti tokiu būdu, kokį suteikia man (tiek to, pavartosiu pavojingą žodį) mano talentas“², – rašė dienoraštyje Witoldas Gombrowiczius. Jonas Mekas yra turbūt pats „dokumentiškausias“ lietuvių autorius, bet savo dienoraščius *Žmogus be vietos* (2000) jis pataria skaityti kaip romaną, nes „tik taip galima vertinti juos po keturiasdešimties metų. Juose la-

¹ Юрий Лотман, *Избранные статьи в трех томах* 1, Таллин: Александра, 1992, 203.

² Witold Gombrowicz, *Dienoraštis 1953–1956 I*, Vilnius: Vyturys / ALK, 1998, 68.

bai daug fikcijos ir nelabai daug teisybės. Nėra tikrų dienoraščių. Visi dienoraščiai yra romanai³. Apie autobiografiją taip pat galima pasakyti, kad formaliai ji gali niekuo nesiskirti, pavyzdžiui, nuo romano. Nors autobiografija apibrėžiama kaip žanras, kur autorius, pasakotojas ir personažas yra vienas ir tas pats asmuo, tokia jų sutartis – tik simbolinė; ir autobiografinių žanrų tekstuose autoriaus nėra, yra tik įvairių lygmenų pasakotojai. Dėl to ir reikia autorinės sutarties, t. y. kad pats autorius įvardytų žanrą, nes pats tekstas niekaip negali pagrįsti tokios prielaidos. Jeigu autorius nepareiškia, kad jo tekstas autobiografinis, skaitytojas neturi jokio pagrindo jį tokiu laikyti. Lietuvių literatūros istorijoje esama ne vieno atvejo, kai skaitytojai buvo įsitikinę kūrinio autobiografiškumu ir skaitė jį kaip dokumentą, o rašytojas autobiografinės sutarties pasirašyti nesutiko (pvz., V. Mykolaičio-Putino *Altorių šešėly*, M. Katiškio *Išėjusiems negrįžti* atvejai). Teksto lygmeniu autoriaus – pasakotojo – veikėjo santykiai iš esmės yra tapatus fikciniuose ir nefikciniuose žanruose. Tokie teiginiai rodo nuostatą dokumentinę literatūrą laikyti tos pačios meninės sistemos, kaip ir grožinė literatūra, dalimi, remiantis būtent estetiniais argumentais.

Šiuo metu pastebimi priešingos krypties ženklai: ne vienu atveju grožinė literatūra ima naudotis specifinėmis dokumentikos priemonėmis. Antai dokumentiškumo estetikos bangą jau pagavo populiarioji literatūra. Pastaraisiais metais ėmė rodytis romanų, kurių autorės (dauguma jų mote-

rys, dirbančios žurnalistinį darbą) anotacijose, pristatymuose, interviu pabrėžia savo kūrinių autobiografiškumą, vaizduojamų įvykių tikroviškumą, turbūt taip tikėdamosi sulaukti daugiau skaitytojų. Tik įdomu tai, kad tikroji autobiografinė sutartis su skaitytoju nėra sudaroma: kūrinio žanru yra nurodomas romanas, nes komerciškai jis yra paklausiausias.

Dokumentinių, autobiografinių žanrų kūriniai skaitytojų dėmesio niekada nestokojo: ir anksčiau, ir dabar jie buvo skaitomi turbūt net daugiau nei vadinamoji fikcinė literatūra. Skaitytojas nėra linkęs sukti sau galvą, ar jo skaitomi memuariniai, autobiografiniai tekstai literatūrologų yra laikomi tikrąja literatūra. Kad žanras tapo legalizuotas, „įpilietintas“, ko gero, turėjo įtakos ir padidėjusi skaitytojo institucijos svarba, šiuo metu lenkianti kitus literatūrinės komunikacinės grandinės dalyvius – autorių ir tekstą. „Neabejotina, kad dokumentikos žanras yra mūsų laiko žanras, jau senokai nustūmęs į paribius tradicines meno formas [...]“, – rašo Daina Parulskienė, pristatydama iš tremtinės ir jos sūnaus laiškų sudarytą knygą *Ir dar valandėlė.... Konstancijos Bražėnienės ir Mindaugo Bražėno laišakai iš Lietuvos, Rytų Vokietijos ir Sibiro 1944–1966* (2004). Šis žanras jau sulaukia ir vis daugiau literatūrologų dėmesio: *Naujausioje lietuvių literatūroje /1988–2002/* (2003) pokario ir tremties atsiminimus išsamiai aptarė S. Matulevičienė. D. Grinkevičiūtės memuarus knygoje *Lietuviai prie Laptevų jūros* (1997) įvardiniame straipsnyje „Ugnies maiše nepaslėpsi“ jautriai ir tiksliai pristatė V. Daujotytė. Grinkevičiūtės atsiminimus, kaip „mėginimą užfiksuoti praeitį norint asi-

³ Jonas Mekas, „Aš visą laiką apsėstas“: su Jonu Meku kalbasi Kornelijus Platelis“, *Literatūra ir menas*, 2001, vasario 16.

miliuoti atminties traumas ir susigražinti savo asmenybės autonomiją“, derindama psichoanalitinį ir sociologinį požiūrius, įdomiai interpretuoja J. Avizienytė⁴. Iš esmės pritardami straipsnyje pateiktai psichoterapinei prisiminimų žanro traktuotei, vis dėlto manytume, kad Grinkevičiūtės autobiografiniai tekstai šiai traktuotei tin-ka mažiausiai. Tai būtų adekvačiau, kal-bant apie vėlesnius, atgavus laisvę rašytus tremtinių atsiminimus.

„Turinio“ ir „formos“ santykiai dokumentinėje literatūroje

Per pastaruosius du dešimtmečius Lietuvoje pakilusi dokumentikos banga pirmiausia sietina su radikaliais visuomenės poky-čiais, su visuomeninių santvarkų kaita. Do-kumentiniai žanrai dažniausiai būna susiję su praėjusiu laiku; atkūrus nepriklausomy-bę, apmąstyti ir įvertinti okupacijos patirtį tapo ypač svarbu. Sovietmečiu atmintis dėl savo socialinės svarbos individo ir visuo-menės tapatumui buvo labai pavojingas reiškiny; sovietiniai ideologai stengėsi iš-trinti iš kolektyvinės atminties visus buvu-sio Lietuvos valstybingumo ženklus, prad-dant Lietuvos Didžiąja Kunigaikštyste ir baigiant Lietuvos Respublika. Pastarasis valstybės laikotarpis tebebuvo gyvas žmo-nių atmintyje, todėl ją reikėjo represuoti, kad būtų „teisingai“ suprastas 1940-ųjų okupacijos faktas, o paskui atitinkamai įvertinti ir karo bei pokario įvykiai. Vie-šajame diskurse buvo galima tik oficialioji istorijos versija; žmogus turėjo bijoti savo žinojimo ir savo biografijos. Vis dėlto šis

projektas dar nebuvo spėtas įgyvendinti, nes atminčiai pakeisti reikia bent keletu kartų. Apie sovietų praeities klastojimo lo-giką George'as Orvelas romane *1984-ieji* rašė: „Kas valdo praeitį, – sako partijos šūkis, – tas valdo ateitį; kas valdo dabartį, tas valdo praeitį.“⁵ Natūralu, kad atkūrus valstybingumą, buvo gausiai skelbiami au-tobiografiniai tekstai, atkuriantys iškreiptą praeitį bei reflektuojantys ir patį sovietme-čio laiką. Išgyvenęs okupaciją žmogus jau-tė poreikį apmąstyti šią patirtį, pasitikrinti savo tapatumą. Savo ruožtu skaitytoją do-kumentika traukė pirmiausia dėl naujos informacijos, nežinomų faktų, unikalios patirties, teisybės ir teisingumo poreikio. Estetinis išgyvenimas paprastai yra sieja-mas su kūrinio raiškos planu, t. y. formos lygmeniu; eiliniam skaitytojui svarbesnis yra turinys, kuris tokiu atveju būna suvo-kiamas kaip savotiškas gyvenimo tęsinys. „Formos“ pasitraukimas į antrąjį planą ypač akivaizdus tais atvejais, kai prisimi-nimų „turinys“ yra išimtinis, egzistenciš-kai sukrečiantis; tokie yra tremtinių, par-tizanų, politinių kalinių atsiminimai, kurių pirmąjį nepriklausomybės dešimtmetį do-kumentikoje buvo daugiausia. Vis dėlto po beveik dešimtmetį trukusio tokios raštijos triumfo skaitytojas pradėjo jausti „persiso-tinimą“, savotišką emocinį atbukimą. Jis ėmė kreipti dėmesį ne į pačią medžiagą (ji jam atrodė jau nieko naujo nesakanti), o kritiškai vertinti jos pateikimo būdą; to-kią literatūrą jis ėmė skaityti ne kaip su-krečiančios tikrovės faktus, o kaip „teks-tus“, kuriems būdingas sentimentalumas, stilistiniai stereotipai, šampai ir t. t. Štai

⁴ J. Avizienytė, „Istorija ir atmintis: Dalios Grinke-vičiūtės pirmi memuarai“, *Metmenys* 73, 1997, 161.

⁵ Džordžas Orvelas, *Gyvulių ūkis. 1984-ieji*, Vil-nius: Vyturys, 1991, 106.

tuomet dokumentikoje tampa akivaizdi ir „formos“ reikšmė.

Kad turinio ir formos santykiai dokumentikoje nėra paprasti, liudija Dalios Grinkevičiūtės tremties prisiminimai, kurių esama dviejų variantų: trumpojo, rašyto apie 1950-uosius, ir ilgojo – apie 1980-uosius metus. Trumpuosiuose atsiminimuose pasakojama „aš“ vardu ir, palyginti su antruoju variantu, pasakotojos dalyvavimas tekste, jos vertinimai, reakcijos, emocijos, refleksijos yra daug stipresnės, stiliaus autonomija didesnė. Būtų galima pritarti literatūrologei Viktorijai Daujotytei, teigusiai, kad pirmasis atsiminimų variantas yra meniškėsnis, apibendrinimo jėga stipresnė. Bet antrasis tekstas, kur pasakotoja, prisiėmusi objektyvios liudytojos statusą, vengia tiesioginio vertinimo, refleksijų ir stengiasi kone telegrafiniu stiliumi išdėstyti faktus bei užfiksuoti kuo daugiau konkrečių žmonių likimų, yra taip pat įtaigus. Ir įtaigus būtent dėl „telegrafinio“ stiliaus, pabrėžtai vengiančios emocijų, neornamentuotos kalbos. Turbūt apie panašų objektyvumo efektą rašo Karlas Jaspersas pratarmėje, pristatančioje Czeslawo Miloszo esė *Pavergtas protas*: „Miloszo atveju, demaskavimą dar labiau švelnina objektyvaus aprašymo būdas ir meniškai neįkyrūs kenčiančių žmonių egzistencijos paveikslai.“⁶

Kai prisiminimų turinys yra išskirtinai skaudus ir sunkus, bet kokia ryškesnė „forma“ gali pasirodyti net „neetiška“ ir pačią įtaigą silpninti. Šiuo metu, kai ima vyrauti būtent „dokumentinė“ estetika, sunku būtų

vienareikšmiškai atsakyti, kuris Grinkevičiūtės atsiminimų variantas yra įtaigesnis. Apskritai šiuo metu kritikoje aktualesnė tampa ne meniškumo, o įtaigumo sąvoka. Dokumentiniuose žanruose egzistuojančią formos ir turinio „etinę“ dilemą yra svarstęs ir Czeslawas Miloszas minėtoje esė: „Beje, tą patį jaučiau ir dalyvaudamas nacių okupuotos Varšuvos įvykiuose: tam galėtų būti pritaikyta kiekviena aprašymo forma, išskyrus „fiction“. Prisimenu, kad buvome šiek tiek sutrikę, kai maro apimtame mieste Alfa skaitė mums savo apsakymus „karštomis“ temomis, – jų kompozicija buvo pernelyg sklandi.“⁷

Išskirtinę Grinkevičiūtės prisiminimų įtaigą pirmiausia lėmė žmogaus vaizduotės ir galimybių ribas peržengianti autorės išgyventa tikrovė, stoviška pasakotojos laikysena bei stilistinė pasakojimo kokybė, formos atstumas; žinoma, ne toks radikalus, kaip Balio Sruogos memuariniame romane *Dievų miškas*. Todėl dabar, kai tremties tema jau patiria tam tikrą „inflaciją“, Grinkevičiūtės atsiminimai tebėra paveikūs.

Tremties ir rezistencijos kovų atsiminimai kaip pasipriešinimo forma

Dokumentikos žanrų įtaiga labiausiai sietina su autoriaus-pasakotojo paveikslu. Autoriaus asmenybės įtaiga, etosas šiuo atveju tiesiogiai dalyvauja dialoge su skaitytoju. Čia dar kartą pasiremsime Grinkevičiūtės prisiminimų tekstais, nes jie paneigia ne vieną stereotipą, susijusį su tremties literatūra, kartais suprantama tik kaip patirtų

⁶ Karlas Jaspersas, „Įvadas“, Czeslaw Milosz, *Pavergtas protas*, Vilnius: Lietuvos rašytojų sąjungos leidykla, 1995, 6.

⁷ Czeslaw Milosz, *Pavergtas protas*, Vilnius: Lietuvos rašytojų sąjungos leidykla / ALK, 1995, 139.

kančių metraštis, ir kuri imama interpretuoti tik kaip aukų, siekiančių įveikti trauminę patirtį, psichoterapinė priemonė. O empatiškas tokių prisiminimų skaitymas gydas ir tautą. Neabejoju, kad toks paties išsakyto akto svarbos padidėjimas yra reikšmingas momentas, reflektuojant prisiminimų tekstus⁸. Vis dėlto, mano nuomone, Grinkevičiūtės tekstai liudytų, kad jų autorė niekada nebuvo auka psichoanalitinės prasmės. Prisiminimuose daugiau būtų priešingų ženklų, rodančių, kad autorė niekada nesutiko priimti sovietų valdžios jai primesto gyvenimo scenarijaus kaip savo likimo. Jau pirmame prisiminimų variante, rašytame apie 1950-uosius, šalia brutalaus tikrovės vaizdų iškyla maištingos, gyvybingos pasakotojos paveikslas, leidžiantis prisiminimus skaityti kaip nepalaužto, iniciatyvaus žmogaus gyvenimo dokumentą, kaip įkvėpiančią autorės valios manifestaciją. Mirtis tuomet buvo paprasta, nepaprasta buvo išverti, išgyventi ir net, pagal galimybes, pačiai valingai formuoti savo gyvenimą. Net ir tomis nežmoniškoms sąlygomis, įtempusi visas gyvybines galias, ji rinkosi – pirmiausia, mokymąsi, nors nuo bado, šalčio ir nepakeliamo darbo pamokose jai temdavo sąmonę; paskui ėmėsi kitų, tuomet nelegalių, veiksmų: išvykdama tęsti mokslų slapta pasiėmė ir merdėjančią motiną, paguldė ją į ligoninę; atbuvusi už tai bausmę anglies kasyklose, atsiminimų autorė, pasiėmusi su savimi motiną, pabėgo iš tremties į Lietuvą, gyveno nelegaliai, slapstėsi. Motinai mirus, iškirtusi betonines rūsio grindis, iš spin-

tos padariusi karstą, palaidojo ją rūsyje. Tuomet jai buvo dvidešimt treji, tada parašė pirmąjį atsiminimų variantą ir užkasė rankraštį stiklainyje sode. Greitai po to suimta ir nuteista trejiems metams lagerio, o vėliau tremčiai Jakutijoje iki gyvenimo pabaigos, nesutiko būti saugumo agente, nepasirašė nuosprendžio, parašė laišką Berijai, prašydama po lagerio leisti gyventi tame Sibiro mieste, kur esama medicinos instituto. Po Stalino mirties grįžusi į Lietuvą ir užbaigusi medicinos studijas, dirbo gydytoja provincijoje. Bet ir tuomet, kai jau buvo galima gyventi „kaip visiems“, ji iki paskutiniųjų laikėsi savo moralės principų ir vertybių, dėl to konfliktavo su vietos valdžia, buvo persekiojama sovietinio saugumo. 1977 metais apsisprendė emigruoti, bet išleista nebuvo. Bendravo su Rusijos disidentais, rašė atsiminimus, kurie, jos žodžiais, turėjo būti kaip paminklas Šiaurės aukoms (juose minimi ir bendro likimo suomia, estai, latviai, ukrainiečiai, rusai), bet pirmiausia – lietuvių 1941 metų birželio 14-osios tremtiniams. Grinkevičiūtės užrašų knygutėje esama įrašo: *Yra įvairūs pasipriešinimo būdai: / Išgyventi, kai tu turi numirti. / Atsiminti, kai privalai užmiršti. / Mąstyti, kai privalai nemąstyti. / Pastebėti, kai privalai nepastebėti. / Stengtis sužinoti, kai liepiama nieko nežinoti.*⁹

Dalia Grinkevičiūtė priešinosi visais jos paminėtais būdais ir atsiminimus rašė labiausiai dėl to, kad buvo įsitikinusi, jog leisti, kad valdžia ištrintų iš žmonių atminties tai, kas atsitiko jos šeimai ir daugeliui Lietuvos, ir ne tik jos, žmonių, – būtų toly-

⁸ Žr. J. Avižienytė, „Istorija ir atmintis: Dalios Grinkevičiūtės pirmi memuarai“, *Metmenys*, 73, 161–176.

⁹ Dalia Grinkevičiūtė, *Lietuviai prie Laptevų jūros: Atsiminimai, miniatiūros, laiškai*, Vilnius: Lietuvos rašytojų sąjungos leidykla, 1997, 273.

gu pralaimėjimui. „Jeigu partija gali tiesti ranką į praeitį ir apie vieną ar kitą įvykį pasakyti, kad jo nebuvo, tai juk yra daug baisnis dalykas negu kančia ir mirtis“¹⁰, – rašė Orvelas romane *1984-ieji*.

Panašią istorinių įvykių dokumentavimo prasmę okupacijos metais matė ir ginkluotos rezistencijos dalyviai; vienas jų, Juozas Lukša-Daumantas (1921–1951), 1948-aisiais parašęs autobiografinį partizanų kovų epą *Partizanai už geležinės uždangos* (Chicago, 1950), kad pasakytų laisvajam pasauliui, jog Lietuvos žmonės su okupacija nesusitaikė, kad jie tebekovoja ir tikisi Vakarų valstybių paramos. Atsiminimai greitai buvo išleisti ir anglų bei švedų kalbomis, lietuvių kalba jau yra pasirodę penki leidimai. Mūsų brėžiamam lietuvių dokumentikos sąmoningumo punktyrui Daumantas svarbus dėl keleto momentų: dėl ryžtingos, iniciatyvios, atsakingos asmens pozicijos; dėl valios keisti aplinkybes, dėl sąmoningo apsisprendimo ginklu priešintis okupantui. Skaitant jo laiškus sužadėtinei (*Laiškai mylimosioms*, Chicago, 1993; Kaunas, 1994), stebina jų autoriaus, pasiūsto į Vakarų organizuoti partizanams paramos, bekompromisis apsisprendimas grįžti į kovojančią Lietuvą, beveik neabejojant, kad žus. Stebina ir šiandien gal jau tampa sunkiai suprantama valinga jo nuostata likti karo pasaulėjautos žmogumi, beveik dvejus metus pragyvenus Paryžiuje; net laimingos vedybos nepakeitė jo apsisprendimo grįžti Lietuvon, nors tuo metu jau buvo aišku, kad ginkluotas pasipriešinimas okupaciniam režimui be Vakarų paramos yra beviltiškas. Idealistiška

nepriklausomos Lietuvos augintinių karta, kuriai atstovavo Daumantas, neabejojo šio moralinio gesto verte ir prasme. Jo žmona Nijolė Bražėnaitė-Lukšienė apie vyro žūtį 1951-aisiais sužinos tik po šešerių metų, jau persikėlusi gyventi į JAV. Daumanto laiškuose atkreipia dėmesį kritiškas požiūris į nerūpestingą Paryžiaus gyvenimą, hedonistines pokarinės visuomenės nuotaikas, kurių fone jis išgyvena dar stipresnę istorinės neteisybės, vienišumo jausmą, Vakarų valstybėms susitaikius su Lietuvos okupacijos faktu. Laiške sužadėtinei į jos pastabą, kad ji nesutinkanti su jo pozicija teigiamai vertinti žinią, jog Sovietų Sąjunga pasigamino atominę bombą, kad ją užvaldęs keršto abejingiesiems Vakarams jausmas, atitarė: „Savo laiške iš 9.27 Tu tikrai pasidarei į pamokslininką panaši. Net bandai mane nuo nemoralios galvosenos atgrasint. Gal veltui – aš ne visada sutiksiu, kad Tu mane sulaikytum nuo apsisprendimo pykčiui ar mano atrodančios antihumaniškos galvosenos. Ją man visad formuoja ir formuos ne Tavo pamokslai ar tomai literatūros, bet aplinkoj beverdą faktai!!!“¹¹

Sovietmečio memuaristika – tapatybės atkūrimo forma

Lietuvos okupacija truko 50 metų, ir didžioji visuomenės dalis susitaikė su prievarta, ėjo į kompromisus, ir už tai mokėjo asmens integralumo, orumo kaina. Kokio tai būta dramatiško akto, liudija du Vytauto Kubiliaus dienoraščių tomai, apimantys 1945–2004 metus. Juose, pradedant 1964-aisiais,

¹⁰ Džordžas Oevelas, *1984-ieji*, 105.

¹¹ Juozas Lukša-Daumantas, *Laiškai mylimosioms*, Kaunas: Į laisvę fondas, 1994, 155.

tęsiasi kritiška ideologiškai susidvejinusio individo savirefleksija. Prisitaikymo veiksmas visada dvilypis: tuo pat metu jis sieja laisvę ir priklausomybę, pasipriešinimą ir kapituliaciją, atsitolinimą ir sugrįžimą. Ta nuolatinė šizofreniška susidvejinimo savi-jauta dienoraščio įrašuose kontrastuoja su nemažtančiu autoriaus poreikiu turėti aiškia, tvirtą, vientisą poziciją, iš kurios galėtų rasti veiksmo energija. Kubilius visuomet norėjo būti vientisas – ir jaunystėje, kai tikėjo revoliuciniais idealais, kai troško „drebėti iš įtampos kaip kulkosvaidis“, ir tada, kai stojo opozicijon sovietmečio ideologijai. Dienoraštyje jis skausmingai reflektavo save kaip moralinio kompromiso žmogų ir negailestingai teisė. Slaptas, atviras pokalbis su savimi dienoraščio puslapiuose Kubiliui galbūt buvo vienintelis būdas atkurti savo tapatybę, palaikyti asmeniui būtiną integralumą. Dienoraštyje, apnuogindamas ir išdidindamas hibridinę, mimikrinę, šizofreniškai susidvejinusią savo tapatybę, Kubilius pats save dekonstravo, ir tuo „dekonstrukcijos“ veiksmu paradoksaliai vėl save sukonstravo. Natūralu, kad daugeliui sovietmetį išgyvenusių žmonių, turėjusių panašią trauminę patirtį, Kubiliaus dienoraštis tapo sukrėtimu.

Pačioje nepriklausomybės pradžioje Vanda Zaborskaitė rašė: „[...] neturime giliai analizuojančios save ir laiką, reflektuojančios ir vertinančios autobiografijos [...]“. Dabar gal šitokiai kūrybai norėtų ir galėtų atsидėti daugelis. Joje iš vidaus skleistūsi baisios ir tragiškos epochos žmogus – su savo paklydimais ir svarstymais, abejonėmis ir apsisprendimais. Tai būtų unikalios patirties literatūra. Joje, išaugusioje iš kančių ir sumaiščių, atsistotų žmogus, kuris

savo patirtimi būtų – tuo galima neabejoti – ne mažiau įdomus ir vertingas, negu tas, kuris grįžęs iš tremties arba savo amžių išėivijoje nugyvenęs.“¹²

Pradedant antruoju nepriklausomybės dešimtmečiu kaip tik ir ryškėja ši memuarinės literatūros tendencija: prisiminimus ima rašyti sovietmetį išgyvenę asmenys. Norėdami realizuoti savo prigimtine teisę gyventi, mokytis, panaudoti savo gabumus, jie sutiko prisitaikyti prie sovietinės tikrovės. Vis dėlto dauguma jų žaidė dvigubą žaidimą: prisitaikė, bet nesusitaikė. Tokia pozicija akivaizdi žinomų dailininkų, rašytojų, aktorių, žurnalistų prisiminimuose. Ne vienas šių memuaristų dar prisimena pirmąją Lietuvos Respubliką, Antrąjį pasaulinį karą ir okupacijas, pokarį, sovietmetį. Taigi jei autorius yra geras pasakotojas, labiau už tokią autobiografiją jaudinantį „romaną“ sunku ir įsivaizduoti. Būtent toks „romanas“ yra lietuvių dailės klasiko Augustino Savicko (g. 1919) memuarų knyga *Žalia tyla* (2002). Ši knyga verta dėmesio ne tik dėl moderniai fragmentiško, temperamentingo pasakojimo, bet ir dėl ypatingos biografijos, tekusios jos autoriui Savickui ir jo šeimos nariams.

Elitiniam visuomenės sluoksniui priklausiusi šeima karo metu buvo išdraskyta. Tėvas, diplomatas ir rašytojas Jurgis Savickis, 1940-aisiais sovietams okupavus Lietuvą, pasiliko Pietų Prancūzijoje ir ten gyveno iki mirties (1952). Sūnus Augustinas, šios knygos autorius, tuo metu studijavęs Ženevos universitete sociologiją, su motina grįžo į Lietuvą. Vyresnysis brolis

¹² Vanda Zaborskaitė, *Tarp istorijos ir dabarties*, Vilnius: Tyto alba, 2002, 692.

Algirdas, vedęs žydaite, jau gyveno Kaune ir studijavo meno mokykloje tapybą. Ir štai karas: motina atsiduria gete, brolis Algirdas pats nueina į getą, kai ten uždaroma jo žmona, o jaunėlis Augustinas (komjaunuo- lis!), karui prasidėjus, pasitraukia į Rusiją; iš ten, du kartus bandęs žudyti ir šiaip tik per laimingus atsitiktinumus vos nenumiręs nuo šalčio, bado, ligų ir klipatai nepakeliamo darbo, su Raudonosios armijos 16-ąja lietuviškąja divizija galop grįžo į Lietuvą. Buvo likęs vienas: tėvas – už Geležinės už- dangos „supuvusiuose Vakaruose“, motina nusizudžiusi (ji pabėgo iš geto, slapstėsi, bet, turbūt nepakėlusį nežinios, pasikorė), brolis nužudytas. Apibendrinami galime sakyti, kad tai šeima, įkūnijusi visus praeito amžiaus tragizmo variantus. Nenuostabu, kad jau Sąjūdžio metais Michailui Gorba- čiovui atvykus į Vilnių (1990) įkalbėti Lie- tuvos žmonių nesiekti nepriklausomybės, Augustinas Savickas, kaip Lietuvos valsty- bingumo liudijimą, norėjo jam papasakoti savo šeimos istoriją.

Šioje fragmentiškų atsiminimų knygoje gausu užfiksuotų dailininko patirčių, meno refleksijų, kelionių išpūdžių, apmąstymų apie tėvo kūrybą ir asmenį, apie savo, lin- kusio į bohemą žmogaus, kasdienybę, apie sutiktus išymius ir įdomius žmones (Jean-ą-Paulį Sartre'ą, Simone de Beauvoir) ir dar daug apie ką. Rašoma nesilaikant chro- nologijos, praeities įvykiai iškyla asociaty- viai, nenuspėjamai ir intriguojančiai. „Ši knyga – tai laikotarpio kokteilis. Mėtau dienas ir vietas tai šen, tai ten. Humo- ras ir drama susiduria kaktomuša tai pra- džioje, tai pabaigoje. Be jokios logikos, be jokio nuoseklumo – vienas įvykis ar mies- tas, vienas jaunystėje sutiktas asmuo „su-

sitinka“ su kitu, pažintu senatvėje... Toks jau mano rašymo būdas“¹³, – apibendrina Savickas. Jis priklausė sovietmečio meni- ninkų elitui, buvo Dailės akademijos pro- fesorius, į sovietmečio pabaigą – TSRS Dailės akademijos narys korespondentas; jo draugai buvo žymieji sovietmečio mo- dernistai: poetas Eduardas Mieželaitis, grafikas Stasys Krasauskas, kita bohe- miškoji „Neringos“ kavinės publika, tarp kurios – ir disidentuojantys sovietmečio Lietuvos intelektualai. Talentas ir biogra- fijos alibi menininką ne kartą gelbėjo nuo valdžios nemalonės dėl bohemos fronte pasiektų „laimėjimų“; atsiminimuose Sa- vickas nevengia jų paminėti, su humoru priešdamas savo naktinius nuotykius ne tik kolegų, bet ir nepažįstamų alkoholi- kų, valkatų draugijoje; bet humorą šioje knygoje lydi monumentalus egzistenci- nio liūdesio šešėlis. Memuaristas žvelgia į save ir savo gyvenimą tarsi iš šalies, au- toironiškai, deheroizuotai: „Esu prisigė- ręs konjunktūros žmogus“¹⁴, – prisistato skaitytojui įžanginiame skyrelyje. Meni- ninkas, apibūdinamas tapytoju iš Dievo ir Velnio malonės, sovietmečio tikrovės alogiškumus įtraukė bendro egzistencinio absurdo sąskaiton; nuo jo gelbėjosi tapy- damas, rašydamas ir kartais pasiduoda- mas trečiajai savo aistrai – alkoholiui.

Sovietmečio atsiminimuose „(ne)prarastoji karta“

Sovietmečiu gimusių ir brendusių dviejų ar trijų kartų žmonės nepriklausomybės

¹³ Augustinas Savickas, *Žalia tyla*, Vilnius: Tyto alba, 2007, 13.

¹⁴ Ten pat.

pradžioje buvo pavadinti prarastą kartą. Vis dėlto daugelis nebuvo linkę sutikti su tokiu savo gyvenimo balansu: tai rodo ne viena memuarinė knyga, tokią nuostatą pabrėžianti ir pačiu pavadinimu. Viena iš tokių – Laimono Tapino (g. 1944) *Prarasto laiko nebūna* (2004), kurioje jis rašo apie savo humanitarinių studijų (1962–1970) Vilniaus universitete metus, kuria dėstytojų ir kurso draugų, tapusių rašytojais, mokslininkais, poetais, portretus. Talentingiausių iš jų likimai susiklostė tragiškai: trys iš jų nusižudė, ne vienas artino sau mirtį alkoholiu; jų dėstytojas, žymus baltistas Jonas Kazlauskas (1930–1970) buvo nužudytas – oficialiai: „neaiškiomis aplinkybėmis“, neoficialiai – sovietinio saugumo. Žmonės, apie kuriuos rašoma Tapino knygoje, nebuvo rezistentai: nors sovietinio gyvenimo schemos juos varžė, jie netikėjo, kad įmanomas toks poelgis, veiksmas, kuris pakeistų gyvenimą. Dauguma jų, atėjusių iš pusbadžių gyvenančio, į kolūkius suvaryto Lietuvos kaimo, su ypatinga aistra puolė lavintis, skaityti knygas, gaudyti iš už Geležinės uždangos praspūstančias žinias apie Vakarų literatūrą, meną, kultūrą. Marksistinei ideologijai ir estetikai studijų metais jie buvo abejingi, bet vėliau vienaip ar kitaip ji sukomplikavo visų jų, ypač pasukusių į literatūrą, likimus. Vienas jų – poetas ir literatūros kritikas Antanas Masionis (1941–1974), ambicingas, valingas, išdidus, darbovietė po darbovietės vilko paskui save ideologinių konfliktų šleifą, niekaip neįstengdamas savo tekstų suderinti su marksistinės estetikos tiesomis. Tokio ideologijos nepaisymo rezultatas – pusbadė, beviētė žmogišką orumą žeminanti kasdienė egzistencija, palaužusi

žmogų iš vidaus, suardžiusi sveikatą, iki ribos įtempusi nervinę būseną. „Negaliu taikytis prie vidutinybių, žiūrinių į tave lyg į muselę. Neturiu tiek jėgų, tiek ugnies, kad galėčiau pūsti prieš vėją“¹⁵, – aiškino savo elgesį draugams. Bet ir pavėjui pūsti negalėjo, nes tam trukdė į kompromisus nelinkęs, kategoriškas charakteris, ir vienos tokios dvasinės krizės metu jis tiesiog atsisakė dalyvauti žaidime, pasirinkdamas savižudybę – pasyvaus pasipriešinimo formą. Bet ir visai kitokio: ramaus, švelnaus, kontempliatyvaus charakterio poetas Vidas Marcinkevičius (1945–1978) taip pat nepakėlė sovietinės tikrovės kasdienybės: saugumo struktūrų prievartaujamas, nepagydomos ligos kamuojamas, jautėsi esmingai pralaimėjęs gyvenime, kuriame jam net elementarus poreikis turėti savo kampą ir darbo stalą taip ir liko tik svajonė. Ir jis pasidavė – taip pat baigė gyvenimą savižudybe.

Šios kartos pasaulėjautoje vyravusias fatalizmo, pasmerktumo, rezignacijos nuotaikas talentingai įkūnijo Broniaus Radevičiaus (1940–1980) autobiografinis romanas *Priešaušrio vieškeliais* (1979, 1985). Šį romaną pokario karta suvokė kaip dvasinį savo gyvenimo dokumentą, meniškai įprasminusį jų „beprasmi“ būvimą. Romanas kritikos buvo įvertintas kaip išskirtinės psichologinės autentikos kūrinys, o pats autorius – kaip vienas iškiliausių lietuvių prozininkų. Būdinga, kad filosofas Arvydas Šliogeris, vienas pirmųjų įvertinęs romaną kaip ypatingą lietuvių

¹⁵ Laimonas Tapinas, *Prarasto laiko nebūna*, Vilnius: Alma littera, 2004, 96.

literatūros reiškinių, teigė, kad literatūriniai, formos dalykai šiuo atveju esą antraeilės reikšmės; svarbiausia – „tai unikalūs šio romano, kaip egzistencinės situacijos atspindžio, tikslumas“¹⁶.

Taigi aštuntasis praeito amžiaus dešimtmetis, oficialiosios lietuvių kritikos įvardytas kaip „ramios tėkmės“ laikotarpis, išsiskiria egzistencinėmis įtampomis, legalia ir nelegalia kultūros kūrėjų emigracija (Tomas Venclova, Jonas Jurašas, Saulius Tomas Kondrotas) ir tragiškais kūrėjų likimais. Žinoma, žmogaus elgesio motyvai yra komplikuoti ir paprastai nebūna nulemti tik kurio nors vieno momento, vis dėlto svarbiausia sąskaita turėtų būti pateikta sovietmečiui. Maksimalistiškai nusiteikę, kūrybos ambicijų turį jauni žmonės pasijuto esą lyg aptvare, nuolat stebimi, kontroliuojami ir represuojami. Kasdienėje kovoje už būvį blėso ne vieno jų tikėjimas kitokia perspektyva, stiprėjo depresinės nuotaikos, natūralia buities dalimi darėsi alkoholis. Būdinga, kad ir jaunesnės kartos atstovas rašytojas Ričardas Gavelis (1950–2002), miestietis, tiksluosius mokslus baigęs intelektualas, apie savo savijautą sovietmečiu vėliau rašė: „Kai buvau jau visai priėjęs ribą, pribrendęs savizudybei, lageriui ar spec. beprotamiui, sistema ėmė ir griuvo.“¹⁷ Jei Tapino knygos herojai būtų ištvėrę aną laiką,

¹⁶ Arvydas Šliogeris, „Radzevičius: egzistencinis išėjimo dokumentas“, *Kūrybos studijos ir interpretacijos: Bronius Radzevičius*, sudarė Dainius Vaitiekūnas, Vilnius: Baltos lankos, 2001, 132.

¹⁷ *Bliuzas Ričardui Gaveliui: atsiminimai, užrašai paraštėse, laiškai, eseistika, kūrybos analizė*, sudarė Nijolė Gavelienė, Antanas A. Jonynas, Almantas Samalavičius, Vilnius: Tyto alba, 2007, 230.

ar jie taip pat manytų, kad prarasto laiko nebūna?

„Neprarastoji karta“ (2005) tvirtina ir Liongino Šepečio (g. 1927) knygos antraštė. Šie prisiminimai išsiskiria tuo, kad jų autorius sovietmečiu priklausė aukščiausioms valdžios struktūroms: beveik dešimtmetį (1967–1976) buvo sovietinės Lietuvos kultūros ministru, daugiau nei dešimtmetį (1976–1989) – Lietuvos komunistų partijos centro komiteto sekretoriumi. Nepaisant turėto statuso, autorius pozityviai vertina Lietuvos nepriklausomybę, atgautą valstybingumą, o savo ankstesnę veiklą vaizduoja kaip tam tikrą patriotiško liberalizmo salelę dogmatiškųjų partijos kolegų fone. Pasakojimo logika sugestijuoja mintį, kad liberaliosios memuaristo veiklos apogėjus buvęs Sąjūdžio metas, kai jis ėmėsi iniciatyvos tarpininkauti Sąjūdžio ir sovietinės valdžios derybose, bet buvo nustumtas į šalį ir atstatydyntas konservatyviųjų partijos jėgų, vėliau pasinaudojusių jo veiklos vaisiais ir išlikusių politikos žaidimuose. Taigi skaitytojo akyse autorius galėtų atrodyti esąs nukentėjęs ir gauti už tai moralinių dividendų. Kodėl tai nebūtų teisinga? Skaitant šiuos valdžios viršūnėje buvusio asmens atsiminimus susidaro įspūdis, tarsi nepriklausomybė būtų atėjusi savaimė, be žmonių valios, pastangų – lyg ją būtų atnešusi pati „istorijos logika“, kaip anksčiau ji buvo atnešusi Lietuvai „Stalino saulę“. Šioje naujoje situacijoje pasakotojui svarbiausia yra laiku susiorientuoti, užimti tinkamas pozicijas; ar turėtume drauge su autoriumi apgailestauti, kad šį kartą jam tai nepavyko? Knygoje daug rašoma apie vidines valdžios kovas, intrigas, santykius su Maskva, pabrėžiant,

kad Lietuvoje stengtasi laikytis šiek tiek atskiros politikos. Autorius, žinoma, yra „teigiamo herojaus“ pozicijoje ir net vaizduodamas „blogiukus“ lieka diskretiškas, humaniškas, supratingas. Autorius, menotyros ir filosofijos mokslų daktaras, sovietmečiu išleidęs ne vieną knygą, tarp jų ir tuomet labai reikalingą, dviejų leidimų sulaukusią *Modernizmo metmenys* (1967, 1982), rašo sklandžiu, kartais net pernelyg retorišku stiliumi; vietomis ta valingai formuojama stilistinė įtaiga net atsisuka prieš save, tampa pastebima, mažina pasitikėjimą; tarsi būtų likusi viena permatoma „forma“, be savaiminio „turinio“. Apskritai atrodo, kad autorius tekste yra pernelyg budrus, „tikslinis“, neleidžiantis sau atsipalaiduoti, pažvelgti į faktus, įvykius, gyvenimą iš refleksijos atstumo. Galbūt tą autoriaus ištempimą lėmė jo išivaizduojamas knygos skaitytojas: rašoma taip, tarsi visą laiką būtų netiesiogiai teisinamasi, įrodinėjamas tautinis lojalumas, humanistinės nuostatos, estetinis bei kitoks liberalizmas ir t. t. Akivaizdūs ir kitokie leidėjų ir autoriaus pasiruošimo susitikimui su kritišku skaitytoju pėdsakai; štai knygoje vietoj įprastinės įžangos yra „du puslapiai galvosiantiems skaityti ar ne“, kur pateikti autoriaus karjeros duomenys ir įvairiu metu spaudoje skelbtų teigiamų atsiliepimų apie jį fragmentai; turbūt tuo pačiu tikslu knygoje skelbiamos ir kultūros žmonių padėkos laišku autoriui faksimilės. Nėra abejonės, kad žmogiškasis faktorius ir sovietinėje sistemoje buvo svarbus, ir kad gerų darbų ir toje sistemoje (ne be to paties subjektyviojo faktoriaus) taip pat buvo nuveikta. Tai, kas parašyta, turbūt yra tiesa, bet juk turėjo būti ir tokių atvejų,

kai autoriui nepavyko kažko apginti arba teko dėl priimto sprendimo abejoti, gailėtis; arba, dar svarbiau, vardijant „gerus darbus“, visai nereflektuoti apie tai, kad jo būta vienu iš aukščiausių sovietinės ideologijos įkūnytojų ir diegėjų ir kad jis turėtų būti moraliai atsakingas ir už kitokių žmonių likimus. Juk ir po Stalino mirties Lietuvoje už politinius įsitikinimus buvo tremiami ir kalinami žmonės, juk būta politinių „bepročių“ ligoninėse, buvo Romo Kalantos, ir ne jo vieno, protesto mirtys. Skaitant apie tai, kaip autorius su išrinktųjų delegacijomis važinėjo po pasaulį, lankė garsiausius meno muziejus, gėrėjosi iškiliausiais architektūros paminklais, negalima neprisiminti paprastų sovietinių žmonių, kurie, valdžios akimis, nebuvo tokie sąmoningi, kad galėtų būti išleisti už Sovietų Sąjungos ribų. Nereflektuojant šio kontekstinio fono, šiandien nei rašyti, nei skaityti apie sovietmetį nebeįmanoma. Tai, kad autorius apie tai nekalba, rodytų, jog jis nesijaučia esąs laisvas.

„Prisimindami praeitį, mes visados – ar dažniausiai – sau esame advokatai“¹⁸, – rašė poetas Algimantas Baltakis (g. 1930) dienoraščių knygoje *Gimiau pačiu laiku* (2008). Sovietmečiu priskirtas prie ideologiškai patikimų menininkų, ilgą laiką buvęs pagrindinio literatūros žurnalo „Pergalė“ redaktoriumi, Lietuvos nepriklausomybės atkūrimą 1990-aisiais Baltakis laiko neabejotina vertybe. Dienoraščio ekspromptuose jis atrodo esąs nuoširdus, atviras, laisvas. Savo poziciją įvardijo taip: „O aš – amžinas opozicionierius. Ir dar toks: kalbėdamas su „kairiuoju“ – deši-

¹⁸ Algimantas Baltakis, *Gimiau pačiu laiku: Iš dienoraščių 1960–1997*, Vilnius: Tyto alba, 2008, 87.

nėju, o su „dešiniuolu“ – kairėju. Gal tokia ginčų dialektika?“ Jis nesistengia atgailauti ar kitaip teisintis; netgi priešingai – pabrėžia, kad negalėtų pasakoti savo autentiškos biografijos būtent „dėl nenoro prieš kažką teisintis, užsiimti saviplaka“¹⁹. Tai nereikia, kad poetas nejaustų kaltės, bet jis negali atgailauti verčiamas; tikraja savo išpažintimi ir atgaila jis teigia laiką sovietmečiu (1979) parašytą poezijos rinkinį *Strazdiškio elegijos*, kuriame įamžino tėviškės kaimą, jo žmones, pripažindamas jų tylaus autentiško gyvenimo vertę; beje, literatūros kritikai šį rinkinį laiko viena geriausių jo knygų. Dienoraštyje esama įrašų, kurie rodo, kad autorius yra savikritiškas, sugeba suprasti ir jam nepalankų kitokį požiūrį: „Kai pamąstai, kiek žmonių, netgi tavo bendraamžių, jau ir po Stalino mirties dar kentėjo nuo saugumo prievartos, imi suvokti, kad šitie žmonės turi teisę rūsčiau kalbėti apie mus.“²⁰ Atrodo, kad prisitaikiusiųjų kartai tai yra išmintinga pozicija: niekas negali versti memuaristo liudyti pačiam prieš save, jei jis pats to nenori arba jei tos individualios kaltės, kaip šiuo atveju, ir nėra; bet jis turėtų suprasti ir tuos, kurių patyrimas yra kitoks ir kurie turi moralinę teisę „liudyti“ kitaip ir gal net prieš jį. Šiuo atveju poeto vartojamas „mes“ – tai artimiausi jo draugai, bendrakarčiai: Justinas Marcinkevičius, Alfonsas Maldonis; iš vyresniųjų – Eduardas Mieželaitis, galima sakyti, pagrindinė šių dienoraštinių užrašų figūra. Dėl savo išskirtinės padėties ir pripažinimo sovietmečiu, atkūrus nepriklausomybę, jie buvo vertinami kontroversiškai.

¹⁹ Ten pat, 282.

²⁰ Ten pat, 111.

Dramatiškai sovietmečio baigtį išgyveno Eduardas Mieželaitis (1919–1997), lietuvių literatūrai daug nusipelnęs poetas: pokariu jis sugražino literatūron lyrizmo tradiciją, vėliau pasuko į avangardinius eksperimentus, sukūrė poezijos ciklą *Žmogus*, už kurį gavo tuomet aukščiausią įvertinimą – Lenino premiją (1962) ir kuris tapo socialistinio modernizmo simboliu. Autobiografinę esė *Nereikalingas žmogus. Akcentai* (2003) Mieželaitis pradėjo sakiniumi: „Geriau būčiau negimęs.“²¹ Tokią savijautą turbūt labiausiai lėmė su poeto gyvenimo pabaiga sutapęs kritiškas jo kūrybos vertinimas: sovietmečiu priklausęs kūrybos Olimpui, atkūrus nepriklausomybę pasijuto visų užmirštas ir nereikalingas žmogus. Tiesa, rezignacinės nuotaikos, kaip rodo ir kolektyvinė atsiminimų knyga apie poetą *Post scriptum: prisiminimai apie Eduardą Mieželaitį, straipsniai, laišakai* (2008), lankė jį ir gerokai anksčiau; būdinga, kad ir rašydamas apie savo gyvenimą sovietmečiu, autorius pabrėžė ne pergales, o nuoskaudas; pirmosios poezijos knygelės ideologinio triuškinimo (1946) jis negalėjo pamiršti ir savo šlovės viršūnėje. Aną susidorojimą jis, beje, vertino ne kaip poezijos susidūrimą su absurdiškais socialistinio realizmo doktrinos reikalavimais, o kaip konkrečių, prieš jį nusistačiusių asmenų piktos valios veiksmą. Prisiminimuose Mieželaitis rašė, kad jo *Žmogus* (viename ciklo eilėraščių įvardytas komunistu) įveikė sistemos „sraigatelio“ psichologiją, atgavo orumą, gyvenimo lėmėjo savijautą, bet paties poeto karjera ir likimas anuo-

²¹ Eduardas Mieželaitis, *Nereikalingas žmogus. Akcentai*, Vilnius: Lietuvos rašytojų sąjungos leidykla, 2003, 18.

met priklausė nuo „šeimininko“ sprendimų (taip buvo vadinamas Antanas Sniečkus (1903–1974), nuo 1940-ųjų iki mirties Lietuvos komunistų partijos centro komiteto pirmasis sekretorius). Prasidėjus pertvarkai, kai Lietuvos žmonės mitinguose reiškė valią siekti nepriklausomybės, poetas visa tai manė esant eilinių istorijos kaprizą: „Iš kairės į dešinę pasisuko ir visas gyvenimas. Istorija taip panoro nieko nesiklausus, nuo žmogaus tas posūkis nebe priklausė – kaip visada.“²²

Mieželaičio autobiografinius fragmentus galime laikyti tuo mūsų minėtu atveju, kai perteklinė forma akivaizdžiai trukdo turiniui, tampa „meniškai įkyri“. Poetas stengėsi autobiografinį pasakojimą simbolinti, poetinti, pasitelkdamas dažniausiai Antikos mitų siužetus. Barokiškas, egzaltuotai romantiškas autobiografinių fragmentų stilius, pažįstamas ir iš jo ankstesnės poezijos, dabar jau atrodo gerokai senstelėjęs ir, stabdydamas dėmesį, nervina; kur kas svarbiau yra tai, ką naujo autorius pasakė apie savo gyvenimą. Daugiausia naujos informacijos, kuri negalėjo būti pasakyta sovietmečiu, yra apie karo metus, praleistus Rusijoje: apie ištuštėjusias, apgirtusias, susitaikiusias su galima okupacija Maskvos vaizdus, apie įspūdžius iš fronto zonos, kur autorius su rašytoju J. Marcinkevičiumi buvo pasiūsti kaip karo korespondentai ir vos nebuvo sušaudyti savųjų per vieną iš incidentų. Pirmieji nepriklausomos Lietuvos metai, ypač dėl pakitusios kultūros ir menininko padėties, poetui atrodė kaip besiantinanti apokalipsė, vis dėlto testamente jis rašė: „Lietuvoje gimiau ir užaugau, Lie-

tuva man visada buvo ir liko širdyje valstybė. Valstybe ji turėtų išlikti ir ateityje.“²³ Autobiografinį tekstą Mieželaitis parašė per mėnesį, po trijų mėnesių mirė.

Vietoj išvadų

Pastaruju metu pasirodo nemažai memuarinių knygų tų asmenų, kurie neatsisakė sovietinės ideologijos ir nesusitaikė su naująja Lietuvos tikrove. Paprastai jų knygos yra leidžiamos vienos leidyklos ir iš esmės būreliui jų pačių. Kultūrinėje spaudoje jos nerecenzuojamos, dėl jų nediskutuojama. Turbūt taip yra dėl to, kad dabarčiai jos nepavojingos, t. y. jų autoriai nepretenduoja būti Lietuvos nepriklausomybės paveldėtojai. Rezistencijos dalyvių dokumentika vertinama vienareikšmiškai: dėl joje išreikštos asmens atsakomybės, iniciatyvos, valios, virstančios veiksmu, ji laikoma aktuali dabarčiai. Didžioji sovietmečio paveldo dalis, pakliūvanti prisitaikymo zonon, vertinama nevienodai. Esama nuomonės, kad visas sovietmečio kultūros paveldas, išskyrus rezistencijos dalyvių dokumentiką, yra niekinis, nes jis skatinęs ir lengvinęs prisitaikymo procesus. Būdingas tokios pozicijos pavyzdys yra N. Putinaitės knyga *Nenutrūkusi styga* (2007). Kiti teigia, kad sovietmečiu prisitaikyti buvo būtina, norint kad tauta ir kultūra išliktų; be to, taip manantys dar teigia, kad sovietmečio kultūra nebuvo vienalytė, kad joje egzistavo oficialiajai socialistinio realizmo estetikai opoziciška linija, besiorientavusi į modernizmą, vakarietišką mentalitetą. Pastarosios nuomonės laikosi ir šio straipsnio autorė.

²² Eduardas Mieželaitis, *Nereikalingas žmogus. Akcentai*, Vilnius: Lietuvos rašytojų sąjungos leidykla, 2003, 116.

²³ Ten pat, 127.

FORMEN DES SELBSTBEWUSSTSEINS IN DER LITAUISCHEN DOKUMENTARLITERATUR

Elena Baliulytė

Zusammenfassung

Im Beitrag wird zuerst die neue Stellung der Dokumentarliteratur in der gegenwärtigen Kultursituation kurz umrissen und das Stoff-Form-Verhältnis in dieser Literaturgattung punktiert erläutert. Im Mittelpunkt der Untersuchung stehen die autobiographischen Texte, die über die sowjetische Zeit reflektieren – von den damals illegal verfassten Erinnerungen bis zu den Darstellungen jener Vergangenheit aus der heutigen Sicht. Der Verfasserin geht es darum, den Wandel der Formen des Selbstbewusstseins des Autors/Erzählers aufzuzeigen. So manifestiert sich der Autor/Erzähler der autobiographischen Texte von D. Grinkevičiūtė, J. Lukša-Daumantas als ein sich gegen das System auflehndes, über freien Willen verfügendes Individuum. In den Tagebüchern von V. Kubilius, Memoiren von L. Tapinas, A. Baltakis reflektiert man über die Identitätskrise eines angepassten Individuums. Schließlich wird in den Erinnerungsschriften von L. Šepetys, dem ehemaligen Vertreter der sowjetischen Nomenklatura, oder von

E. Mieželaitis über das Verhältnis zum unabhängigen Litauen nachgedacht. Zusammenfassend lässt sich feststellen, dass die heutige Gesellschaft ihr Verhältnis zum sowjetischen Kulturerbe unterschiedlich bewertet. Die Dokumentarschriften der Teilnehmer der Resistenz erfreuen sich positiver Schätzung, dagegen wird ein großer Teil des sowjetischen Erbes, in dem die Anpassungsstrategie dominiert, verschieden beurteilt. Einerseits meint man, dass solche Literatur völlig bedeutungslos ist, da sie die Anpassungsprozesse gefördert und erleichtert hat. Andererseits wird behauptet, dass auch die zur Anpassungszone gehörende Kultur keinesfalls gleichartig war: bereits am Anfang der 50er Jahre begann sich in ihr eine gegen die Ästhetik des sozialistischen Realismus gerichtete, alternative Position herauszukristallisieren, die an der Moderne und an der westlichen Mentalität orientiert war. Die Verfasserin des vorliegenden Beitrags vertritt auch die Meinung, dass das sowjetische Kulturerbe differenziert zu bewerten ist.

Gauta 2008 10 08

Priimta publikuoti 2008 11 04

Autorės adresas:

Lietuvių literatūros ir tautosakos institutas,
Antakalnio g. 6, LT-2055 Vilnius
El. paštas: ielink@takas.lt